

УДК 94 (477) "1941/1943"

ПЕНТЕРТАНЯ,*Гейдельберзький університет (Німеччина),**e-mail: tanja.penter@zegk.uni-heidelberg.de, ORCID 0000-0002-1332-0252***ТИТАРЕНКО ДМИТРО,***Гейдельберзький університет (Німеччина),**e-mail: titarenko_tit@ukr.net, ORCID 0000-0001-7454-202X*

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ ВЕРМАХТУ У СПРИЙНЯТТІ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОГО ДОНБАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

У статті на основі матеріалів понад 90 інтерв'ю, проведених авторами протягом 2001-2018 років на території Донбасу зі свідками нацистської окупації, проаналізовано специфіку сприйняття місцевим населенням німецьких військовослужбовців. Висвітлено особливості усноісторичних джерел, ступінь їх репрезентативності, фактори, що впливали на наративи респондентів, зокрема в умовах сучасного воєнного конфлікту на території Донбасу. Автори визначають чинники формування образу німців, розглядають практики взаємовідносин місцевого населення та окупантів, констатують, що вони не завжди відповідали усталеним в історіографії стереотипам. Зазначено, що усноісторичні джерела надають дослідникам унікальну можливість охарактеризувати окупацію і як особисте переживання, і як історичний феномен.

Ключові слова: нацистська окупація; Донбас; вермахт; зона військової адміністрації; усна історія; повсякденне життя.

Постановка проблеми і стан її дослідження. Відразу ж після війни американськими дослідниками було проведено анкетування 1000 переміщених із території СРСР осіб, які пережили німецьку окупацію. На питання, чи змінилося ставлення населення до німців за час окупації, 728 осіб відповіли "так" і 85 - "ні". На питання "хто з німців, на вашу думку, поведився якнайкраще?" 162 особи висловилися за цивільних службовців, 545 за солдатів-фронтовиків, 69 - за гарнізонні війська і тільки 10 - за СС і СД (*Якобсен, 1995: 69*). Результати опитування дають чітке уявлення про те, що абстрактний ворог у свідомості населення, що пережило війну, набув настільки чіткі риси, що вони дали можливість навіть типологізувати його, при цьому критерієм виступив суб'єктивний фактор - ставлення до населення.

Війни, як відомо, відіграють особливу роль у продукуванні спрощених та емоційних уявлень як про себе, так і про чужих, причому навіть серед фахівців-істориків. Так, тривалий час у радянському героїзованому історичному дискурсі з властивою йому однозначністю й емоційністю оцінок німці, з якими взаємодіяло місцеве населення в роки війни, найчастіше характеризувалися за допомогою дегуманізованих дефініцій - "гітлерівський нелюд, бузувір", "фашистський кат" і под. Безумовно, геноцид єврейського населення та радянських військовополонених, голод у містах, прилюдні страти заручників чи радянських підпільників, знущання над цивільним населенням, ставлення до жителів окупованих територій як до "недолюдей" (*Untermenschen*) є невідмінними ознаками особливо трагічної для народів СРСР підкупаційної дійсності.

У той же час процеси деідеологізації історичної на-

уки, доступ істориків до нових, раніше недоступних джерел зумовили в українській історичній науці протягом останніх десятиліть серйозні зміни при висвітленні історії війни, у тому числі й достатньо широкого кола питань з історії нацистського окупаційного режиму. Але й до сьогодні недостатньо вивченими є аспекти, пов'язані з повсякденним життям населення в період окупації, особливостями сприйняття місцевим населенням окупації та окупантів, передусім німецьких військовослужбовців, як у глобальному, так і в регіональному вимірі.

Певне уявлення щодо означеної проблеми можуть дати матеріали усної історії, зокрема понад 90 інтерв'ю, проведених авторами протягом 2001-2018 років зі свідками нацистської окупації на території Донбасу. Вибір об'єктом дослідження саме цього регіону зумовлений тим, що протягом усього періоду окупації Сталінська (зараз Донецька) та Ворошиловградська (зараз Луганська) області входили до складу зони військової адміністрації з притаманними їй адміністративними й політичними особливостями. Це мало наслідком формування в населення цих областей тривалого досвіду взаємодії з військовою владою й німецькими військовослужбовцями, що засвідчують серед іншого не лише архівні документи, але й матеріали усної історії, які використовувалися авторами.

Пошук осіб, інтерв'ю з якими покладено в основу зазначеної статті, здійснювався в рамках різних наукових проектів, результати яких відображено в низці публікацій (*Penter, 2010; Penter and Titarenko, 2011; Пентер и Титаренко, 2013; Титаренко, 2014*). Автори спілкувалися як із респондентами-волонтерами, що

добровільно погодилися поділитися своїми життєвими спогадами після відповідного звернення, так і з тими, хто став респондентом випадково. Здебільшого інтерв'ю проводилися у відкритій формі, хоча в деяких випадках, залежно від цілей, практикувалися й напівстандартизовані інтерв'ю. Аспекти, пов'язані із підопукаційною дійсністю, у тому числі й з особливостями сприйняття німецьких військовослужбовців, характеризувалися респондентом, як правило, у рамках автобіографічного нарративу.

Варто взяти до уваги, що індивідуальна пам'ять респондента завжди формується в ході соціальної комунікації та інтеріоризації. З одного боку, вона конструюється під впливом спілкування з іншими людьми, з іншого - під впливом засобів масової інформації а також матеріальних репрезентацій, символічних практик (ритуалів, свят, фестивалів) (*Halbwachs, 1985*). У випадку з людьми, що пережили окупацію, ключову роль грали її тривалість, особливості поведінки військовослужбовців вермахту, умови роботи на окупованій території, стан продовольчого постачання тощо. Окупація породжувала різні ситуації, залежно від яких формувалося й ставлення до конкретних окупантів.

Методологічно складним і таким, на жаль, що важко вирішується, є питання про ступінь репрезентативності усної історичної джерел. З метою часткового розв'язання цієї проблеми інтерв'ю проводилися з представниками різних соціальних, етнічних, професійних, гендерних груп, що пережили окупацію в регіоні. Автори намагалися включити в процес інтерв'ювання осіб різних вікових груп, хоча в силу об'єктивних причин - часової відстані - респондентами здебільшого були люди, які пережили окупацію в дитячому або юнацькому віці. Серед осіб, з якими автори спілкувалися, були як пересічні люди, що реалізували власні стратегії виживання, займали конформну позицію, так і учасники антинацистського руху Опору. Варто враховувати, що ті, хто зазнав найжорстокіших переслідувань у період окупації і загинув, або ж ті, хто активно співпрацював із нацистами і втік, був після визволення від окупації засуджений за колаборацію або також загинув, не могли виступити інформантами.

Умови життя в тоталітарному й посттоталітарному суспільстві й обумовлений цим жорсткий ідеологічний контроль, формування єдиної уніфікованої версії історії та колективної пам'яті неминуче відбиваються на ступені готовності респондента говорити про особисте. До уваги необхідно брати й особливий, травматичний досвід минулого респондента - серед респондентів були ті, хто зазнав нацистських переслідувань, був депортований на примусові роботи до Німеччини, утратив своїх рідних, що загинули від рук окупантів, бачив на власні очі загибель людей. Серед співрозмовників були також і ті, хто після війни зазнав переслідувань від радянської влади, відчував інспірований державою комплекс неповноцінності за перебування на окупованій території. Для частини респондентів, очевидно, не завжди було комфортно обговорювати теми, які були табуйованими за радянських часів або стосувалися не абстрактних персонажів, а особисто знайомих людей. Варто пам'ятати, що трагічні події 2014-2018 років у Донбасі також відбилися на нарративах респондентів. Вони реактуалізували їхні воєнні спогади, змусили в умовах артилерійських обстрілів, перетину досить часто із ризиком для життя лінії розмежування, відсутності засобів до існування, викликаних або загострених сучасними подіями хвороб та інвалідностей, глибокого суспільно-політичного розколу знову відчути екзис-

тенційні страхи за життя своє та своїх близьких, до певної міри переоцінити свій воєнний і, зокрема, підопукаційний досвід, проводити певні історичні паралелі між воєнними подіями 1941-1945 та 2014-2018 років, ствердити або змінити свої стереотипні уявлення про "своє" та "чуже", про "ворога" та "наших".

Безумовно, усної історичне джерело не є і не може бути документом, що фіксує всі факти й події минулого. У процесі інтерв'ювання респонденти пропонують власну версію пережитого й суб'єктивну її інтерпретацію, при цьому особливе значення має не лише точність і правдивість описуваних подій, а й ті смисли і значення, які їм приписує респондент. Слід враховувати такі іманентні ознаки усної історичних джерел, як наявність певних табуйованих тем, подекуди явну політичну заангажованість респондента, неможливість чітко розрізнити індивідуальну та колективну пам'ять, прагнення вбудувати свій автобіографічний нарратив у рамки офіційного державного дискурсу (*Obertreis, 2012; Dejung, 2008; Assmann, 2006; Welzer, 2000; Niethammer, 1985*). Як показує досвід українських та західних істориків, що займаються усної історичною проблематикою в контексті вивчення історії Другої світової / Великої Вітчизняної війн (далі - II С. в./ВВВ), ці особливості доволі чітко проявляються в автобіографічних нарративах тих, хто має травматичний досвід війни (*Desbois, 2009; Грінченко ред., 2009; Грінченко ред., 2004; Забарко, 1999*). Матеріали усної історії з питання взаємовідносин місцевого населення та військовослужбовців вермахту не є самодостатніми й вимагають обов'язкової верифікації за допомогою використання інших джерел, застосування джерелознавчої критики. Водночас проведені зі свідками окупації інтерв'ю можуть показати деякі недоступні в інших джерелах деталі і, отже, стимулювати дослідника до перевірки певних історичних даних новими методами (*Берк ред., 2004: 174*). Наративи респондентів дуже часто корегують документи офіційного походження.

З огляду на це **метою статті** є аналіз особливостей сприйняття німецьких військовослужбовців населенням Донбасу в період нацистської окупації. Досягнення цієї мети передбачає вирішити **такі завдання**:

охарактеризувати процес формування образу німця у свідомості населення Донбасу напередодні окупації; висвітлити специфіку взаємовідносин місцевої людності та окупантів у світлі усної історичних джерел; визначити вплив воєнно-політичних подій 2014-2018 років на усної історичні наративи.

Усної історичні джерела, незважаючи на іманентно властиві їм недоліки, допомагають визначити низку аспектів, пов'язаних із функціонуванням у колективній пам'яті людей уявлень і стереотипів, про війну. Їх урахування та введення в науковий обіг розширює дослідницьке поле для реконструкції соціальних та політичних процесів у період війни, сприяє усвідомленню багатомірності та складності феномену окупації.

Виклад основного матеріалу.

Образ німця напередодні окупації

Одними з найбільш складних і з політичних, і з морально-етичних причин для респондента є питання оцінки настроїв, які існували напередодні приходу німців, готовності їх розглядати як прийнятну радянській владі альтернативу. Певна емансипація суспільної свідомості, що відбулася в роки перебудови й після розпаду Радянського Союзу, наявність у медійному просторі значної кількості матеріалів, присвячених репресіям 1920-30-х років, мали наслідком часткову пере-

оцінку респондентами радянського минулого. Як показує аналіз інтерв'ю, частина респондентів констатують гетерогенність місцевого соціуму внаслідок бурхливих міграційних, соціокультурних та економічних процесів 1920-30-х років, що спричинили наявність у Донбасі значної кількості людей із різним, часто негативним ставленням до влади. Ключову роль у цьому відіграли репресії 1930-х років: "...Але ось якщо виникнути всередину і взяти довоєнний період - ось ці роки репресій - це ж неспроста теж, це ж незабутнє залишилося у людей всі ці роки. Ось я вам можу по прізвиськах назвати скільки людей взяли - і без суду без слідства" (*Інтерв'ю із Зайковським, 2004*). Викликане пережитими трагічними подіями негативне ставлення до режиму знайшло свій вияв і в настроях, пов'язаних із імовірною зміною влади: "Деякі були дуже задоволені тим, що німці прийшли. Дуже задоволені були! Виявляється - і вони у відкрити це говорили, що їх розкуркулили там десь, що вони вбили там голову колгоспу і парторга вбили, що це така доблесть. Розумієте? Найрізноманітніші люди були" (*Інтерв'ю із В. Левом Григоровичем, 2005*). Очевидно, у зв'язку з особистим сумним досвідом та існуючими очікуваннями багатьма жителями Донбасу німецька окупація сприймалася як своєрідна альтернатива радянському режимові (*Куромія, 2002: 388*).

Уявлення частини населення, передусім старшого покоління, про німців ґрунтувалися на досвіді участі в Першій світовій війні у складі царської армії, особистих контактів із ними під час німецької окупації України в 1918 р. Ці враження були доволі глибокими й далеко не завжди негативними. Доволі показово, що навіть деякі місцеві євреї, виходячи з досвіду 1918 р., не відчували особливого страху перед майбутнім приходом німців. Так, житель Макіївки Лев В., якому в 1941 році виповнилося 17 років, зазначив: "Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що він знає німців добре, що вони дуже культурні люди, трудолюбиві, і ось тому, що пишуть про звірства, не треба вірити" (*Інтерв'ю із В. Левом Григоровичем, 2005*). Свою роль, очевидно, у позитивному сприйнятті німців зіграв досвід роботи з німецькими спеціалістами на промислових підприємствах під час індустріалізації (*Penter, 2010: 109-117*). Не можна недооцінювати також того факту, що до війни етнічні німці становили суттєву частину населення Донбасу (так, станом на вересень 1941 р. у Сталінській області проживало 41 тис. німців, у Ворошиловградській - 5,5 тис. осіб (*Eisfeld und Herdt, 1996: 91*)). Існування певних традицій взаємодії місцевого населення з німцями, поважне здебільшого ставлення до працюючих німецьких колоністів, до їхнього способу життя також, очевидно, не давали підстав для багатьох місцевих мешканців із жахом дивитися в майбутнє, очікуючи приходу окупантів.

Доволі неоднозначним у плані створення уявлень про німців був вплив радянської пропаганди. Навіть після приходу Гітлера до влади ворожий образ нациста, який формувався у свідомості населення, мав не етнічний, а класовий характер, "поганим" німцям завжди протиставлялися "гарні" - прості робітники та селяни (*Кринко, 2005: 330*). Свою роль відігравали також ті уявлення, що складались у населення в період інтенсифікації культурних зв'язків між Німеччиною та СРСР після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, зокрема через Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном (ВОКС) (*Кондакова, 1995: 23*). Із початком нацистської агресії проти СРСР система радянської пропаганди, здійснивши різкий поворот, стала посилено формувати негативний образ німця, що, очевидно,

найбільшою мірою вплинуло на дітей та молодь: "Ну, тут вже німці прийшли, як нас вчили, що з рогами прийдуть" (*Інтерв'ю із С. Іваном Андрійовичем, 2004*).

Але загалом образ німця був, як показують наративи, доволі еклектичним. Процес його конструювання залежав від багатьох різнорідних факторів.

Особливості взаємовідносин німецьких військовослужбовців і місцевого населення

Репрезентація в інтерв'ю проблеми взаємовідносин населення й військовослужбовців окупаційних військ не цілком вписується в усталений у радянській історіографії канон. Це зумовлено в першу чергу існуванням різного роду практик контактів: від неприхованої ворожнечі й ненависті до дружби і навіть, імовірно, любові. З огляду на це характерною особливістю наративів є чітка диференціація між "поганими" та "добрими" німцями. Критерієм служить, як правило, особистий досвід спілкування з німецькими військовослужбовцями, спостереження за моделями їхньої поведінки, чутки про вчинки німців у тому чи іншому місті або селі.

Численні спогади очевидців дають підстави стверджувати, що досить глибокий вплив на населення справили зовнішній вигляд окупантів, високий рівень технічної оснащеності німецької армії, зброя: "Тобто, якщо порівняти наше озброєння, нашу техніку і німецьку - це було небо і земля" (*Інтерв'ю із Рогозом, 2005*), "В них коні були як слони... Санітарні машини, кухні похідні. Гармати везли. Машини ці відкриті, штабні..." (*Інтерв'ю із Саєнко-Полончук, 2005*). Щиру повагу в респондентів викликав зовнішній вигляд німецького солдата - красиво й акуратно вдягнутого: "Німці були, наприклад, дуже красиві. (...) Я пам'ятаю, як перший раз ми побачили - льотчики йдуть. У цих, у шортах. Ну, форма - такі красиві хлопці. Красиві. Ця нація красива" (*Інтерв'ю із К. Ніною Дем'янівною, 2004*). Враження значною мірою підсилювалось і тим, що відступаючи радянські солдати, за спогадами жителів, були погано озброєні та обмундировані, брудні, неголені та голодні, досить часто поранені.

Невід'ємною частиною метанаративу, пов'язаного з окупацією, є спогади про насильство з боку окупантів, з яким одразу ж зіткнулося населення: про самовільне зайняття житла місцевих мешканців або їх виселення з метою розквартирування німецьких військовослужбовців, обшуки, ревізіцію продовольства тощо. Багато хто з респондентів став свідком нацистських злочинів: прилюдних страт через підвищення членів підпілля, убивств знесилених радянських військовополонених під час їх конвоювання, нелюдських умов утримання їх у таборах, знущань над єврейським населенням. Усе це було різким дисонансом системі морально-ціннісних координат місцевого населення, яке відчувало на собі до війни голод та репресії, але вперше зустрілося з таким брутальним ставленням до людського життя. Канонічна німецька чесність і нетерпиме ставлення до крадів, на чому неодноразово наголошували респонденти, шокувала населення прикладом її прояву - прилюдним відрубанням кисті руки зголоднілій дитині, яка вкрала пиріжок на базарі (*Інтерв'ю із Єфремовим, 2011; 2015; інтерв'ю із С. Михайлом Андрійовичем, 2004; інтерв'ю із Ш. Маргаритою Євстафівною, 2003*). Довірливість до окупанта з огляду на те, що нею користуються для порятунку від розстрілу або уникнення депортації до Німеччини, утратила свою привабливість як позитивна людська риса.

Упродовж 1941-1943 рр. населення на окупованій території набуло багатого досвіду взаємодії з окупанта-

ми, який позначився не лише встановленням нових центрів та каналів комунікації, але й значною мірою зруйнував уявлення про німців, як про "надлюдей" або носіїв більш розвиненої, передової культури. Спогади про німців, які прилюдно, не звертаючи уваги на місцеве населення, відправляли фізіологічні потреби, били вошей, ходили в п'яному вигляді, сварилися між собою, спекулювали різного роду крамом, залучаючи до своїх оборудок місцевих мешканців, є невід'ємним компонентом дискурсу підокупаційного повсякдення. Варто зазначити, що саме такого роду прецеденти ледь не найбільшою мірою сприяли деконструкції міфів про "расу панів", у яких був життєво зацікавлений окупаційний режим. Про небезпеку поширення таких моделей поведінки й ті ризики, які несли з собою спекуляція, хабарництво, аморальна поведінка з боку німецьких військовослужбовців і представників адміністративно-господарських структур, неодноразово йшлося в німецьких документах (*Handakten des Ministerialdiregenten Dr. Bräutigam...*, 1943: 135-137; *Bericht der Auslandsbriefprüfstelle...*, 1943: 2-7; *Aktennotiz zur Unterredung...*, 1943). Багато респондентів згадувало про німецький порядок, пунктуальність, чітку організацію, охайність. Навіть у німецькому танку, за спогадами одного зі свідків, панували чистота і порядок (*Інтерв'ю з Рогозом, 2005*).

Доволі показовою є різниця у сприйнятті німецьких військовослужбовців залежно від періоду окупації. Частина респондентів вказує на глибокі зміни в настроях окупантів після Сталінградської битви. Поразка вермахту стала глибоким емоційним потрясінням для німецьких солдатів: "Коли під Сталінградом все це сталося, у нас стояли німці на квартирі. Причому дуже багато... Плакали вони. Ви знаєте, плакали. Ну у багатьох же, розумієте, друзі там загинули. 43-го року німці - вони вже розуміли, що це все..." (*Інтерв'ю з Ф. Євгеном Михайловичем, 2005*).

Деякі зі свідків окупації, особливо ті, в кого тривалий час квартирували німецькі військовослужбовці, чітко диференціювали їх за приналежністю до родів військ: "...Ми вже просто за формою німців відрізняли. Це танкіст, це льотчик, це зенітник. Вже знали погони якого кольору, яка форма. Це СС, це гестапо..." (*Інтерв'ю з Ф. Євгеном Михайловичем, 2005*).

Розглядаючи нацистську окупацію і загалом війну як найтрагічнішу подію у своєму житті, що залишила глибокі фізичні та психоемоційні травми, респонденти, як правило, під час характеристики німецьких військовослужбовців уникають узагальнень і усталених, у тому числі в історіографії, штампів. Визначальним для них є індивідуальний досвід: "...В нас одну кімнату займав фашист - найсправжніший фашист. Есесівець жив... В нього був денщик - Фріц. Величезний чолов'яга такий, причому абсолютно не військовий...З нами, діворою, ладив, цукерки нам носив... І вони за складом своїм абсолютно різні люди. Абсолютно різні! Фріц - звичайна людина. Він німець, але він нормальна людина. А той - той фашист... Він нас за людей не вважав..." (*Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою, 2005*).

В умовах тісних побутових контактів німецьких військовослужбовців, що знаходилися далеко від дому, і населення окупованих територій, переважно жінок, неминуче поставало питання й сексуальних взаємин. У спогадах місцевих жителів із цієї проблеми згадуються випадки прямого насильства по відношенню до жінок з боку військовослужбовців, проституція з метою отримання продуктів харчування, забезпечення можливості виживання собі й членам своєї сім'ї і навіть прояви глибокої симпатії.

Згадка про любовні зв'язки і навіть випадки народження дітей від окупантів в оповіданнях респондентів дозволяє скорегувати сформований офіційною радянською пропагандою, а згодом й історіографією (які доволі часто перепліталися) дегуманізований образ німця. Слід зазначити, що навіть у пострадянській історіографії ця тема досі залишається табуованою, хоча матеріали усної історії можуть дати імпульс для розробки вказаної проблематики й постановки низки питань. До них можна віднести такі: "Наскільки масовим було це явище?", "Чи було народження дітей від німців свідомим вибором місцевих мешканок, чи воно було наслідком небажаних вагітностей, зокрема, у результаті з'валтувань?", "Наскільки можливим було пізніше для цієї дитини та її матері інтегруватися в місцеве соціальне середовище?".

Життя населення впродовж двох років у зоні бойових дій або в безпосередній близькості до неї позначилося численними ризиками, спричиненими бомбардуваннями та артобстрілами. У пам'яті представників покоління, що пережило війну, знайшли відображення випадки, коли до німецьких лікарів зверталися люди, що постраждали в ході бойових дій, підірвалися на мінах, гранатах і снарядах, що не розірвалися, випадково або при спробах їх розрядити. Число таких прецедентів було досить значним, про що свідчать навіть спорадичні дані німецьких джерел. Так, у звіті польової комендатури (*Feldkommandantur*) № 538 за період 16 червня - 15 липня 1942 р., було зазначено, що нальоти радянської авіації, зокрема на Маріуполь і Волноваху, призвели до значної кількості жертв і постраждалих як серед німецьких військовослужбовців, так і серед цивільного населення. За цей час у результаті авіанальотів загинули 77 цивільних осіб, поранення отримали 150 людей (*Anlagen zum KTB, 1942: 159*). Згадки про випадки такого роду і про допомогу, яка надавалася з боку німецьких лікарів, містять також і мемуари німецьких військовослужбовців, які брали участь у боях на південному крилі Східного фронту (*Лодевільс, 2010: 59*).

Населення, що не завжди мало можливість отримати допомогу від місцевих медпрацівників, у ряді випадків зверталося до німецьких лікарів і за певну плату, як правило, продуктами, могло отримати необхідну допомогу або медикаменти (*Інтерв'ю з В. В., 2015*). Іноді німецький лікар міг прийти навіть додому. Так, житель Сталіно (під час окупації - Юзівка, зараз - Донецьк) М. Ткаченко, який працював у період окупації на одній із шахт міста, згадав про обставини візиту німецького лікаря таке: "...Були і німці хороші люди... До мене, до батька навіть приходив лікар німецький. (...) Я попросив його: "Так і так, батько у мене хворий". А він прийшов, подивився і каже: "Нічого такого не можна зробити". У мене у батька ноги боліли, ревматизм. Тоді, знаєте, спробуйте цю хворобу (вилікувати)" (*Інтерв'ю із Т. Миколою Костянтинівичем, 2004*). Незважаючи на те, що візит німецького лікаря не був успішним і батькові респондента допомогти не вдалося (він незабаром помер), тональність розмови, емоційний фон дозволяє констатувати, що прихід лікаря-окупанта залишив глибокий слід у душі оповідача. Він побачив у лікарів-німців не лише представника ворожої держави, а й людину, що була здатна на прояви людських почуттів і пам'ятала про свій професійний обов'язок. Слід зазначити, що спогади очевидців окупації засвідчують факти надання медичної допомоги в разі поранення чи травми також і лікарями-італійцями (*Інтерв'ю із Шовкун, 2010*) або румунами (*Інтерв'ю з Вороненко, 2018*).

У низці випадків респонденти згадували про медичну допомогу, що надавалася німецькими солдатами, з якими контактувала родина. Як правило, йшлося про німців, які квартирували в будинку або квартирі. Вони могли дати під час хвороби або травми перев'язочні матеріали (бинт, вату), елементарні ліки (йод, стрептоцид), що, утім, для місцевого населення в умовах окупації були великим дефіцитом (*Інтерв'ю з Івановою, 2010*).

Достатньо цікавим є аспект, пов'язаний із можливістю проявів німецькими солдатами опозиційних настроїв. У пам'яті респондентів закарбувалися випадки, коли німецькі солдати під час розмови з ними відверто висловлювали незадоволення війною, звинувачували Гітлера й Сталіна у війні і навіть наодинці з місцевими мешканцями демонстративно розривали портрети Гітлера, які видавали жителям (*Інтерв'ю з Ф. Євгеном Михайловичем, 2005*). Деякі з німців могли сказати про приналежність своїх родичів до Соціал-демократичної чи Комуністичної партії ще до приходу нацистів до влади і водночас застерегти місцевих мешканців від відвертого спілкування зі своїми товаришами, з якими вони мешкали разом у будинку місцевих жителів, характеризуючи їх як нацистів (*Інтерв'ю із Крапивою, 2005*). Показово, що в деяких випадках, пригощаючи місцевих мешканців, німецькі солдати робили це потай від інших, очевидно, відчувачи страх перед можливим наклепом за порушення приписів щодо ставлення до місцевого населення (*Інтерв'ю із Шовкун, 2010*).

Попри вимушений, драматичний (а в ряді випадків навіть трагічний) характер взаємодії місцевого населення й окупантів, період окупації став часом знайомства українського населення з іншою культурною традицією, деякими проявами німецької культури. Фільми, радіопередачі, преса, агітаційна продукція, концерти німецьких оркестрів, особисте спілкування з німцями сприяли формуванню в місцевого населення уявлень про західний спосіб життя, культуру, побут, роботу, правила поведінки. Ці враження в окремих випадках були настільки глибокими, що навіть через декілька десятиліть після закінчення війни багато хто з місцевих мешканців, що пережили окупацію, пам'ятає назви або сюжети німецьких фільмів, мелодії та слова пісень (зокрема, рядки з пісні "Лілі Марлен"), почутих ними від солдатів, що квартирували в них. Дехто з респондентів згадував про сформований за роки війни непоганий рівень знання німецької мови. Водночас і самі німці, засвоюючи певні слова, мовні звороти російською, виявляючи інтерес до музичної або театральної творчості російського або українського народів, могли викликати симпатію, яка імпліцитно, на рівні певних вербальних формул, епітетів, проявлялася і в наративах респондентів: "...Пам'ятаю ще, в нашу кімнату вселився німець. Під'їхав машиною і він увійшов - одягнений шикарно. Потім, коли він поснідав, відпочив - він дістав губну гармоніку і грав "Из-за острова на стрежень, на седой простор волны...". "Стеньку Разіна" грав. Між іншим, дуже талановито грав..." (*Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 2005*).

Окупанти та колаборанти в порівняльній перспективі

Певний, хоча й периферійний вплив на формування уявлень про окупантів справили військовослужбовці країн-сателітів Німеччини - насамперед італійські та румунські, а також угорські, хорватські, чеські солдати. Переважна більшість респондентів указувала на порівняно гірший стан озброєння, оснащення, речового та продовольчого забезпечення військ сателітів Німеч-

чини, більшу готовність до ведення торговельно-обмінних операцій із місцевим населенням, схильність їх, особливо румунів, до грабунку та крадіжок, насамперед теплих речей і продовольства: "...дуже воровиті були румуни... Зайде - все одно щось вкраде" (*Інтерв'ю із Саєнко-Полончук, 2005*). Характерною рисою наративів є проведення аналогій із німецькими військовослужбовцями щодо ставлення до цивільних: "Вони (італійці) якось краще поводити себе, ніж німці" (*Інтерв'ю з К. Ніною Дем'янівною, 2004*), "...вони (італійці) між іншим, не такі, як німці. Німці такі злі, людей ненавиділи. А ці (італійці)... вони дітям давали їсти" (*Інтерв'ю із Шовкун, 2010*), "...Італійці кращі. Італійці, як вам сказати, вони м'якше. Вони ставляться як до людей, нормально..." (*Інтерв'ю з Івановою, 2011*). Очевидно, саме такі моделі ставлення до населення окупованої території, які зводили окупанта майже на один рівень із ним або принаймні скорочували дистанцію між окупантами і місцевими мешканцями, дозволяли стверджувати: "...Румунів ми взагалі не вважали за якусь небезпеку, і італійців також..." (*Інтерв'ю з Ф. Євгеном Михайловичем, 2005*).

Спогади очевидців окупації дозволяють констатувати неприязні стосунки між німцями та італійськими військовослужбовцями, які здебільшого проявлялися під час розквартирування в домішках місцевих мешканців, спільного відвідування концертів чи кіносеансів солдатами різних частин окупаційних військ, відступу італійських та румунських військ після поразки під Сталінградом.

Незважаючи на умови окупації, яка *a priori* передбачає дегуманізацію ставлення до місцевого населення, військовослужбовцям італійського експедиційного корпусу вдалося залишити у свідомості населення доволі позитивні спогади. Це пояснювалося значно меншим рівнем політичної індоктринації (*Gosztony, 1976: 250*), лояльним ставленням до місцевого населення, встановленням більшої кількості каналів взаємодії, починаючи від харчування з польових кухонь і завершуючи інтимними стосунками з місцевими жінками.

Подібні спогади дозволяють верифікувати висловлену командувачем італійського експедиційного корпусу Джованні Мессе тезу щодо політик італійців на окупованій території: "Населення пам'ятало нас та виділяло на фоні решти союзників" (*Мессе, 2009: 99*).

На тлі доволі диференційованої оцінки німців та їхніх союзників вражає майже повна однаковість у сприйнятті інших важливих акторів періоду окупації - місцевих колаборантів, насамперед службовців поліції ("поліцаїв"). Доволі типовими були оцінки поліцейських на кшталт: "Поліцаї були гірше, гірше за німців" (*Інтерв'ю з Т. Миколою Костянтиновичем, 2004*), "Поліцейські взагалі як такі, вони були зліші, більш жорстокі навіть, ніж німці... Ось так на вулиці міг вдарити будь-кого, розумієте? З приводу і без приводу" (*Інтерв'ю із Чепік-Митрофановою, 2005*), "Раз поїхали міняти - раз, і забрали у нас хліб. Поліцаї забрали. Не німці, поліцаї! Наші ще гірше були, зрадники ці" (*Інтерв'ю з К. Вірою Максимівною, 2004*). Визначальним фактором, який зумовлював у край негативне ставлення до поліцейських, було використання ними свого службового становища в особистих цілях, грабування особистого майна, насамперед одягу та продуктів харчування, широке застосування насильства або загрози його вжити. Респонденти згадували також випадки, коли німці могли захистити від дій поліцаїв, причому дуже радикальними засобами: мешканка Юзівки Іванова Т. І. навила приклад, коли німецькі жандарми, дізнавшись про те, що в неї забра-

ли вимінняні на речі продукти два поліцаї, наздогнали їх і прямо на місці розстріляли (*Інтерв'ю з Івановою, 2011*).

Але, незважаючи на наявність у спогадах свідків окупації доволі значної кількості сюжетів, пов'язаних із військовослужбовцями армій держав - сателітів Німеччини, колаборантами, парадигматичною фігурою, що уособлювала механізм насильства воєнного часу, залишався німецький солдат.

Досвід війни сьогоднішньої та пам'ять про війну минулу в сучасній перспективі

Важливим чинником, який впливає на наративи респондентів з 2014 року й іманентно дається взнаки, є трагічні події, що наразі відбуваються на сході України, і, найголовніше, повторення власного трагічного воєнного досвіду через понад 70 років від часу попередньої війни¹. Це, зокрема, засвідчувала серед іншого сама ситуація інтерв'ю: проведення його подекуди в постраждалому від обстрілів будинку, за умов близької канонади, наявності в респондента породжених війною екзистенційних страхів.

Тривалий характер конфлікту та малоімовірність його вирішення в найближчій перспективі, принаймні за життя респондентів, власний трагічний досвід вже другої війни, яку переживають свідки ВВВ/II С. в., став джерелом формування в представників старшого покоління жителів Донбасу стану фрустрації, який вкладався у формулу "Дитинство припало на війну - мабуть, у війну доведеться й померти".

Слід ураховувати, що трагічні події останніх років суттєво вплинули на суспільно-політичні настрої, у тому числі й представників воєнного покоління. Як показують результати польових досліджень як на підконтрольній, так і на непідконтрольній урядові території Донбасу у 2014-2018 рр., частина респондентів реконструює свій досвід 1941-1945 років крізь призму більш актуальних воєнних подій 2014-2018 рр., проводить певні історичні паралелі та асоціації між двома війнами: "Та війна була страшнішою (про події II С. в./ВВВ. - Д. Т.). Тому що літаки літали. Тут літаків хоч немає..." (*Інтерв'ю із С. В., 2016*), "...Зараз летить самолёт чи вертольот, так зіщулиси і думаєш, з якою целью ти летиш (...) Оця асоціація, що він може кинуть бомбу чи розстрілять, це воно в'їлося отут у душу, потому що пережили цей страх. Ну тоді ше, понимаєте, детский страх був неосознаний. А сїчас все осознане, знаєш, які послєдствия можуть быть. Це дуже страшно..." (*Інтерв'ю з В. В., 2015*).

У низці випадків у наративах респондентів сучасні воєнно-політичні події характеризуються діаметрально протилежними підходами та оцінками воюючих сторін із прямими алюзіями на події II С. в./ВВВ (*Інтерв'ю із С. П., 2016; інтерв'ю із С. П., 2016; інтерв'ю із Г. Н., 2015*). Це рівною мірою стосується й оцінки респондентами комбатантів. Їх, залежно від пережитого досвіду респондента, долученості рідних чи близьких до служби в лавах української армії або сепаратистських формувань, урешті-решт пропагандистських впливів, які справляють на мешканців регіону різні сторони, характеризують серед іншого за допомогою адаптованих до сучасних умов медіа-комунікативних моде-

лей та образів періоду ВВВ/II С. в. Так, має місце вживання пов'язаних із архетипами ворога минулої війни штампів на кшталт "українські фашисти", "укронацисти", "російські фашисти" тощо.

Водночас порівняльний аналіз проведених інтерв'ю з людьми, що були свідками II С. в./ВВВ, говорить про поширену серед респондентів тенденцію розглядати сучасні воєнні події в Донбасі як громадянську війну з відповідною оцінкою комбатантів і доволі часто висловлюваним жалем з приводу загибелі людей з обох боків. Вона не вкладається в рамки дихотомії "наші-фашисти", яка є типовою під час опису цими ж респондентами подій II С. в./ВВВ. Такий підхід має місце як на непідконтрольній, так і на підконтрольній уряду території Донбасу.

Сучасний конфлікт у Донбасі супроводжується створенням воюючими сторонами певних пропагандистських моделей з різними історичними асоціаціями та паралелями. Певним підґрунтям для їх формування й функціонування як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території, безперечно, є звернення до образу учасників війни, "дітей війни", яким удалося (не вдалося) пережити ще одну війну. Не в останню чергу саме цю обставину необхідно брати до уваги всім зацікавленим сторонам, розробляючи плани завершення війни в Донбасі, повернення мільйонів людей, у тому числі й тих, хто брав зброю і знаходився в різних таборах, до мирного життя. Відмова від політичної інструменталізації життєвого досвіду свідків воєнних подій 1941-1945 і 2014-20...? років є необхідною й обов'язковою передумовою для цього.

Висновки

Загалом репрезентація в доступних зараз джерелах проблеми стосунків населення та військовослужбовців окупаційних військ не зовсім вкладається в усталений в історіографії канон. Це спричинено передусім існуванням різного роду практик взаємосприйняття і взаємовідносин: ненависті, ворожнечі, нейтральних стосунків, дружби, любові. Образ окупанта впродовж 1941-1943 р. еволюціонував і залежав від власного, зумовленого багатьма чинниками, різноманітного досвіду. Усе це дозволяє констатувати, що потреба максимально об'єктивного та всебічного аналізу феномену окупації потребує врахування позиції різних акторів, а також вимагає розгляду з різних часових перспектив.

Усноісторичні джерела, пов'язані з нацистською окупацією, відіграють за сучасних умов дуже важливу роль. Вони відображають різні, зокрема регіональні, версії історичної пам'яті і навіть можуть виконувати роль своєрідних запобіжників від історичних перекручень і фальсифікацій. Це зумовлюється тим, що на спогадах меншою мірою відбиваються традиційні для гуманітарного знання вади - зовнішні політичні впливи, намагання політизувати історію, ідеологічний диктат, прагнення створити канонічну й уніфіковану версію певного історичного явища й навіть відверті фальсифікації в інтересах влади чи певних політичних сил. Власні уявлення про війну, про життя в окупації, про ворога дають можливість свідкам окупації робити те, чого позбавлені історики, що працюють у рамках проблеми нацистської окупації з документальними джерелами - охарактеризувати окупацію і як особисте переживання, і як історичний феномен. З огляду на вищевикладене, запис спогадів свідків нацистської окупації, у яких знаходять відображення різні аспекти підкупаційної дійсності, у тому числі й питання взаємин з окупантами, належить до числа невідкладних дослідницьких завдань істориків, оскільки фактор часу неблаганно грає проти них.

¹ Автори висловлюють ширю вдячність Канадському інституту українських студій Альбертського університету (*Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS*) за підтримку в проведенні польових досліджень на території Донбасу у 2015-2016 рр.

ВИКОРИСТАНІ ПОСИЛАННЯ

Забарко Б. Живими остались тільки ми: свідельства і документи / Ред.-сост. Б. Забарко. Київ: Інститут іудаїки, 1999. 555 с.

Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 1924 р. н., під час окупації мешкав у м. Макіївка, Юзівка (Сталіно, зараз Донецьк), ряді сіл Сталінської області. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, травень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Вороненко І. М., 1935 р. н., під час окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2018 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із В. В., 1936 р. н., під час окупації мешкала в с. Черкаське Слов'янського району Юзівської (Сталінської) області. Транскрибований аудіозапис (с. Черкаське, грудень 2015 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Г. Н., 1929 р. н., під час окупації мешкала в с. Билбасівка Слов'янського району Юзівської (Сталінської) області. Транскрибований аудіозапис (м. Слов'янськ, грудень 2015 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Єфремовим В. С., 1933 р. н., під час окупації мешкав у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2011 р.; грудень 2015 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Зайковським В. І., 1927 р. н., під час окупації мешкав у м. Маріуполь. Транскрибований аудіозапис (м. Маріуполь, березень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Івановою Т. І., 1931 р. н., під час окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2011 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю з К. Вірою Максимівною, 1925 р.н., під час окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із К. Ніною Дем'янівною, 1931 р. н., під час окупації мешкала в м. Костянтинівка. Транскрибований аудіозапис (м. Костянтинівка, грудень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Крапивою Л. О., 1926 р. н., під час окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, лютий 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Рогозом Б. В., 1933 р. н., під час окупації мешкав у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, лютий 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із С. Іваном Андрійовичем, 1925 р. н., під час окупації мешкав у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, жовтень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Саєнко-Полончук М. І., 1925 р. н., під час окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із С. В., 1935 р. н., час під окупації мешкала в м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, липень 2016 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із С. Михайлом Андрійовичем, 1929 р. н., час під окупації мешкав у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, жовтень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із С. П., 1930 р. н., під час окупації мешкав у м. Амвросіївка. Транскрибований аудіозапис (м. Амвросіївка, липень 2016 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із С. П., 1933 р. н., під час окупації мешкала у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, липень 2016 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Т. Миколю Костянтиновичем, 1925 р. н., під час окупації мешкав у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, квітень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Ф. Євгеном Михайловичем, 1932 р. н., під час окупації мешкав у м. Макіївка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, квітень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Чепік-Мітрофановою З. А., 1929 р. н., під час окупації мешкала у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис

(м. Донецьк, лютий 2005 р.; липень 2016 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Ш. Маргаритою Євстафіївною, 1935 р. н., під час окупації мешкала у м. Юзівка. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, грудень 2003 р.). *Особистий архів авторів*.

Інтерв'ю із Шовкун Ф. Є., 1919 р. н., під час окупації мешкала у м. Юзівка, с. Іванівка Красноармійського району Юзівської (Сталінської) області. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, липень 2010 р.). *Особистий архів авторів*.

Кондакова Н. И. Духовная жизнь России и Великая Отечественная война. 1941-1945 гг. Москва: Луч, 1995. 229 с.

Кринко Е. Ф. Оккупанты и население в годы Великой Отечественной войны: проблемы взаимовосприятия. *Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004*. Новые научные направления. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2005. С. 229-246.

Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. Київ: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. 510 с.

Мессе Дж. Война на русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К. С. И. Р.). Москва: Книжный Мир, 2009. 288 с.

Невиґадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім "Райдер", 2004. 236 с.

Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2004. 387 с.

Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцев / Авт.-сост., Д. Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.

"Прошу вас мене не забувати": усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. 208 с.

Подевильс К. Бои на Дону и Волге. Офицер вермахта на Восточном фронте. 1942-1943. Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 240 с.

Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів: Донецьк: Б. в., 2014. 442 с.

Якобсен Г.-А. 1939-1945. Вторая мировая война. Хроника и документы. *Вторая мировая война: Два взгляда*. Москва: Мысль, 1995. С. 7-372.

Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor VO/OKW/WPr im Osten in Fragen der Wehrmachtspropaganda in die Bevölkerung des besetzten Gebietes, gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943. *BA-MA (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg)*. RW 4/818.

Anlagen zum KTB vom 20.6-31.7.1942. *BA-MA (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg)*. RH 22/47. Bl. 159.

Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: C. H. Beck, 2006. 320 S.

Bericht der Auslandsbriefprüfstelle zu den aus der Privatpost der im Reichskommissariat eingesetzten deutschen Firmen und ihrer Angestellten gewonnenen Erkenntnissen über das Ansehen des Deutschtums schädigende Missstände wie Tausch- und Schwarzhandel, persönliche Bereicherung, Drückebergerei, schlechte Verwaltungsorganisation usw., 1943. *BA-B (Bundesarchiv, Berlin)*. NS 19/950. Bl. 2-7.

Dejung C. Oral History und kollektives Gedächtnis. Für eine sozialhistorische Erweiterung der Erinnerungsgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft*. 2008. Vol. 34. S. 96-115.

Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956 / hrsg. von Alfred Eisfeld und Victor Herdt. Köln: Verl. Wiss. und Politik, 1996. 453 S.

Desbois P. Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche. Berlin: Verlag, 2009. 203 S.

Gosztony P. Hitlers Fremde Heere. Das Schicksal der nicht-deutschen Armeen im Ostfeldzug. Düsseldorf, Wien: Econ Verlag, 1976. 545 S.

Halbwachs M. Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985. 398 S.

Handakten des Ministerialdiregenten Dr. Bräutigam über das Reichskommissariat Ukraine, 1943. BA-B (Bundesarchiv, Berlin). R 6/70. Bl. 135-137.

Niethammer L. Fragen - Antworten - Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. "Wir kriegen jetzt andere Zeiten". Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern / Hrsg. von Plato, A. Berlin, Bonn: 1985. S. 392-445.

Obertreis J. Oral history - Geschichte und Konzeptionen. *Oral history* / Hrsg. von Obertreis J. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012. S. 7-30.

Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010. 467 s.

Penter T., Titarenko D. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass. *Cahiers du monde Russe*. 2011. Vol. 52, № 2-3. P. 475-497.

Welzer H. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. 2000. Vol. 13. H. 1. S. 51-63.

REFERENCES

Aktennotiz zur Unterredung, die Herr Reichskommissar Koch dem Major Kaldor VO/OKW/WPr im Osten in Fragen der Wehrmachtspropaganda in die Bevölkerung des besetzten Gebietes, gewährt hat. Rowno, den 11 März 1943. BA-MA (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg). RW 4/818.

Anlagen zum KTB vom 20.6 - 31.7.1942. BA-MA (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg). RH 22/47, Bl. 159.

Assmann, A. 2006. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: C.H.Beck.

Bericht der Auslandsbriefprüfstelle zu den aus der Privatpost der im Reichskommissariat eingesetzten deutschen Firmen und ihrer Angestellten gewonnenen Erkenntnissen über das Ansehen des Deutschlandschädigende Missstände wie Tausch- und Schwarzhandel, persönliche Bereicherung, Drückebergerei, schlechte Verwaltungsorganisation usw., 1943. BA-B (Bundesarchiv, Berlin). NS 19/950, Bl. 2-7.

Bejung, C., 2008. Oral History und kollektives Gedächtnis. Für eine sozialhistorische Erweiterung der Erinnerungsgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft*, Vol. 34, S. 96-115.

Desbois, P., 2009. Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche. Berlin: Berlin Verlag.

Eisfeld, A. und Herdt, V. Hrsg., 1996. Deportation, Sonder-siedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956, 1996. Cologne: Verl. Wiss und Politik.

Gosztony, P., 1975. Hitler Fremde Heer. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug. Düsseldorf, Wien: Econ Verlag.

Grinchenko, G. ed. 2004. Non-invented. Oral History of the Ostarbeiters. Kharkiv: Publishing House "Ryder", 2004. 236 p. (ukr.).

Grinchenko, G. ed., 2009. "I beg you don't forget me": Oral histories of Ukrainian ostarbeiter. Charkiv: Publishing House "Reider". 208 p. (ukr.).

Halbwachs, M., 1985. Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Handakten des Ministerialdiregenten Dr. Bräutigam über das Reichskommissariat Ukraine, 1943. BA-B (Bundesarchiv, Berlin). R 6/70. Bl 135-137.

Interview with Chepik-Mitrofanova Z. A., born in 1929, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording

(Donetsk, February 2005; July 2016). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with F. Yevgen Mykhailovych, born in 1932, during the occupation he lived in Makiivka. Transcribed audio recording (Donetsk, April 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with G.N., born in 1929, during the occupation she lived in the village Bylbasiivka (Sloviansk district of Juzivka (Stalino, now Donetsk) region). Transcribed audio recording (Sloviansk, December 2015). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Ivanova T.I., born in 1931, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, January 2011). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Krapiva L.O., born in 1926, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, February 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with K. Nina Demianivna, born in 1931, during the occupation she lived in Kostiantynivka. Transcribed audio recording (Kostiantynivka, December 2004). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with K.Vira Maksymivna, born in 1925, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, January 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Rogoz B.V., born in 1933, during the occupation he lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, February 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Saienko-Polonchuk M.I., born in 1925, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, January 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Shovkun F.Ye., born in 1919, during the occupation she lived in Yuzivka and in village Ivanivka (Krasnoarmiiskiy district of Juzivka (Stalino, now Donetsk) region). Transcribed audio recording (Donetsk, July 2010). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S. Ivan Andriiovych, born in 1925, during the occupation he lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, October 2004). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S. Margarita Yevstafivna, born in 1935, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, December 2003). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S. Mykhailo Andriiovych, born in 1929, during the occupation he lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, October 2004). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S.P., born in 1930, during the occupation he lived in Amvrosiivka. Transcribed audio recording (Amvrosiivka, July 2016). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S.P., born in 1933, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, July 2016). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with S.V., born in 1935, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, July 2016). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with T. Mykola Kostiantynovych, born in 1925, during the occupation he lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, April 2004). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Yefremov V.S., born in 1933, during the occupation he lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, January 2011; December 2015). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with Voronenko I.M., born in 1935, during the occupation she lived in Yuzivka. Transcribed audio recording (Donetsk, January 2018). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with V. Lev Hryhorovych, born in 1924, during the occupation he lived in Makiivka, Yuzivka (Stalino, now Donetsk), some villages of Juzivka (Stalino, now Donetsk) region (oblast). Transcribed audio recording (Donetsk, May 2005). *Personal archives of authors*. (rus.).

Interview with V.V., born in 1936, during the occupation she

lived in the village Cherkaske (Sloviansk district of Juzivka (Stalino, now Donetsk) region). Transcribed audio recording (Cherkaske, December 2015). *Personal archives of authors*. (ukr.).

Interview with Zaikovskiy V.I., born in 1927, during the occupation he lived in Mariupol. Transcribed audio recording (Mariupol, March 2004). *Personal archives of authors*. (rus.).

Jacobsen, G.-A., 1995. 1939-1945. The Second World War. Chronicle and documents. In: *The Second World War: Two views*. Moscow: Thought, p.7-372.

Kondakova, N. I., 1995. The Spiritual life of Russia and the Great Patriotic War. 1941-1945. Moscow: Ray, 229 p. (rus.).

Krinko, E.F., 2005. Occupants and population in the Great Patriotic War: problems of mutual perception. *Military historical anthropology. Yearbook 2003/2004. New scientific directions*. Moscow: "Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), p. 229-246. (rus.).

Kuromiya, H., 2002. Freedom and Terror in the Donbas: a Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. Kyiv: Publishing House of Solomyia Pavlychko "The Basics", 510 p. (ukr.).

Messe, Gi., 2009. War on the Russian front. Italditioian Expenary Corps in Russia (K.S.I.R.). Moscow: The World of Books, 288 p.

Burke, P. ed., 2004. New perspectives on historical writing. Kyiv: Nika-Center, 387 p. (ukr.).

Niethammer, L., 1985. Fragen - Antworten - Fragen.

Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. In: A. von Plato, Hrsg. "Wir kriegen jetzt andere Zeiten". Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern. Berlin: Dietz, S. 392-445.

Obertreis, J., 2012. Oral history - Geschichte und Konzeptionen. In: J. Obertreis, Hrsg. Oral history. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, S. 7-30.

Penter, T., 2010. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag.

Penter, T., Titarenko, D., 2011. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass. *Cahiers du monde Russe*. Vol. 52, № 2-3, p. 475-497.

Penter, T. and Titarenko, D. eds., 2013. Experience of the Nazi occupation in the Donbass: the eyewitnesses testify. Donetsk: World of Book, 465 p. (rus.).

Podevils, K., 2010. The fighting on the Don and Volga. An officer of the Wehrmacht on the Eastern Front. 1942-1943. Moscow: ZAO Publishing house "Tsentrpoligraf", 240 p. (rus.).

Tytarenko, D. M., 2014. Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (zone of military administration). Lviv-Donetsk, 442 p. (ukr.).

Welzer, H., 2000. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, Vol. 13, H. 1, S. 51-63.

Zabarko, B., 1999. "Only we survived...": the testimonies and documents. Kyiv: Institute of Judaica. (rus.).

Penter Tanja,

University of Heidelberg (Germany),

e-mail: tanja.penter@zegk.uni-heidelberg.de, ORCID 0000-0002-1332-0252

Tytarenko Dmytro,

University of Heidelberg (Germany),

e-mail: tanja.penter@zegk.uni-heidelberg.de, ORCID 0000-0002-1332-0252

WEHRMACHT SOLDIERS IN THE PERCEPTION OF THE POPULATION OF THE OCCUPIED DONBASS (BASED ON THE ANALYSIS OF ORAL HISTORY INTERVIEWS)

This article highlights the peculiarities of the perception of German soldiers by the population of Donbass who survived the Nazi occupation. The study is based on material including more than 90 interviews with witnesses of the occupation conducted by the authors during the period of 2001-2018. The article throws light on the following issues: features of everyday life of the ordinary people during the war, the problems of perception of the occupation and the occupiers and the specific of relations with the German military. Furthermore, the article deals with the peculiarities of the practice of conducting the interviews, the degree of their representativeness and the value as a historical source.

In a first step the authors analyze the formation of the image of the Germans before the occupation. It becomes clear that in addition to official propaganda factors like the experience of communication with the Germans during the First World War and the German occupation of 1918 also played a significant role in the formation of the perception of the Germans. On basis of the analyzed interview material the main practices of interaction between the local population and occupiers are characterized. Finally, the paper also explores the specific nature of the perception of the satellites of Germany's troops and the local collaborators. Special attention is paid to the factors which influenced the narratives of respondents who survived the Second World War, with focus on the context of the military conflict in Donbas in 2014-2018. The authors conclude that oral history sources reflect different, especially regionally disparate versions of historical memory. They acquire paramount importance in the context of political pressure on history and attempts to create a single unified and ideologically framed version of history.

Key words: *Nazi occupation; Donbass; Wehrmacht; military administration zone; oral history; everyday life.*

© Пентер Таня, Титаренко Дмитро

Надійшла до редакції: 10.11.2018

Прийнята до друку: 17.12.2018